

Шусть В. В. Традиційність пізнавально-мислительних процесів людини як предмет історико-психологічних досліджень / В. В. Шусть // Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України // За редакцією академіка С.Д. Максименка. Том XIV, частина 5 – К. : 2012. – С. 260-268.

УДК 316.61(477)

Шусть Василь Володимирович – кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
лабораторії історії психології ім. В.А. Роменця
Інституту психології ім. Г.С. Костюка.

ТРАДИЦІЙНІСТЬ ПІЗНАВАЛЬНО-МИСЛИТЕЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ ЛЮДИНИ ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРИКО – ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Анотація

Характерною рисою світових глобалізаційних процесів є заперечення традиційного досвіду людства, створення стереотипів мислення в різноманітних сферах суспільного буття та формування на їх основі хибних світоглядних цінностей. У даній статті подана спроба аналізу механізмів передачі колективного досвіду і формування психічних процесів в традиційному суспільстві.

Ключові слова: традиційність, репродукція, сугестія, колективний досвід, силогізм.

Прискорення урбанізації на етапі утворення національних держав і глобалізація індустріальної культури в епоху формування нової системи взаємодії релігійної та світської культури супроводжуються світоглядною кризою, викликаною усвідомленням кардинальних змін одночасно в соціальній, економічній, геополітичній, ідеологічній і навіть природній сферах. Безсумнівно, з'являється та загострюється потреба в обґрунтуванні самототожності української культури (культурної ідентичності), в конструюванні і висуненні на перший план такого закону розвитку, який не допускає переривчастого розвитку жодній із її сфер.

Виниклі в ХХ столітті психоаналітичні, антропологічні, структуралістських методи осмислення соціально-історичної реальності розхитали колишні уявлення про соціальний та історичний факт. Науковці все більш впевнено заявляють про нездатність сучасної європейської науки осмислити об'єктивність та пов'язаність історичного процесу. Ці висновки спиралися на такі аргументи: історіографія неминуче перетвориться на гру

дозвільної уяви, а її проблемне поле - в набір псевдопроблемних тем або сюжетів. Говорячи метафорично, літературизація історії - це спроба накласти макіяж на європейський міф про історію, а сучасні модифікації «соціальної фізики» - це спроби удосконалити сконструйований позитивістами механізм історії.

«Опору на Традицію, - писав італійський вчений Юліус Евола, - слід шукати не в зовнішніх позитивних і впорядкованих формах цивілізації, яка колись виникла як історична реалізація основ цієї Традиції, але з самої Традиційної Доктрини, взятої в її чистому вигляді, який перевищує всі можливі форми її конкретного історичного прояву і попередні їм" [5].

Поняття «чистого» і «нечистого» мають принципове значення: з їхньою допомогою тематизується проблема очищення розуму, поставлена ще філософією Просвітництва, з тією лише різницею, що просвітителі ставили питання про очищення розуму від міфів, а вчені-традиціоналісти - про очищення інтелекту від логоцентричної установки, що перешкоджає актуалізації архетипічних структур свідомості, що по суті є міфологічними, - як на це прямо вказував румунський дослідник Мірча Еліаде [6].

На думку Р. Генона та М. Еліаде, пошук істинної традиції, здатної повернути розколотій раціоналізмом європейській свідомості єдність ментального і духовного, пов'язаний з відродженням таких структур свідомості, які були притаманні інтелекту людини в доісторичний період. З проникненням у світ ідеї історії, ці структури поступово затемнювалися; і в даний час переродилися в свою протилежність - не структуровані психічні та ментальні реакції. Цей стан позначається ними як «сучасний світ». Програма виходу з цього стану пов'язана з ідеєю «повернення до витоків буття» через деконструкцію сучасного мислення та соціокультурної системи Заходу[4].

На думку вчених, архаїчні суспільства не усвідомлюють проблеми збереження спадщини, тому що вона ототожнюється з традицією, а та, в свою чергу, з обрядом і ритуалом, незмінність яких гарантована міфологічними парадигмами періодичного повернення прачасу, внаслідок чого й відбувається відновлення початкового порядку. На міфологічному етапі розвитку уявлень про безперервність традиції рефлексія з приводу протидії змінам або відсутня, або дуже слабка [3].

Традиція, звичай, культ, ритуал, заучування правил, текстів, церемоній, стереотипів висловлювання емоцій - все це в історії народів Землі було дуже засобом знищення самовілля і самоуправства, тобто задушення в зародку негативізму поведінки. Життя громади пронизане цієї репродукцією, в яку новація включається лише в строго обмеженій, що допускається нормою репродукції. Наприклад, при виконанні танцю або пісні дозволяються деякі індивідуальні нюанси. Межі стилю жорстко лімітують творчість. Навіть в живій мові людина зобов'язана перш за все строго репродукувати, повторювати задані їй з дитинства фонологічні і граматичні трафарети і словниковий репертуар, хоча в даній сфері для новації відкритий безмежний простір комбінаторики. Але можливість новації в багатьох сферах історії культури була вкрай обмежена репродукцією або навіть зводилася до нуля.

Зокрема, репродукція майже безроздільно царювала віками у багатьох галузях праці: археологія має справу з величезними серіями схожих один на одного виробів і знарядь. Це не продукт вродженої інертності психіки. Дай тільки волю, і всякий виліпив би з глини, видовбав з каменю, відлив з металу безліч неповторних (які, проте і лежать поза історією культури) новинок. Ні, ця шаблонність - засіб недопущення своєволі; разом із заданою формою виробу задано і визначено поведінку в трудовому циклі, у відносинах з іншими. У хорі, в колективних діях, у переданому з уст в уста епосі репродукція повністю виключає новацію, іноді в силу одночасності, синхронності повторення один одного, іноді в силу обов'язкової точності відтворення в часі[2].

Разом з тим репродукція і, тим самим, трансляція елементів культури формує відмінність «нас» від «них». А «ми», як уже сказано вище, - це поле довіри, інакше кажучи поле, де максимально усунута недовіра і, обов'язково, діє сугестія. Сама неможливість не повторювати є явище, що лежить цілком в полі сугестії.

Контрсугестія пригнічується також іншими психологічними засобами підсилювати відчуття належності до «ми». З одного боку, величезний асортимент засобів служить для активізації відчуття контакту і спільності. Може бути, найпростіше з них - посмішка. Значно вищі щаблі - загальний сміх, загальна радість, нестримні веселощі (ейфорія). Це - атмосфера психічного залучення, активізації симпатії. У всій історії у формуванні почуття «ми» величезну роль грали частування, бенкети, свята, подарунки. Могутнім активатором цих відчуттів були нікотин і алкоголь - спільне куріння і спільне сп'яніння. З іншого боку, настільки ж інтенсивно діяли засоби відлучення від психічного "ми", тобто відкидання людини в коло чогось «не нашого» (екскоммунікація). Це знову-таки посмішка, сміх, регіт, - але вже в сенсі глузування, усілякі засоби при соромленні і засудження, ізоляції від контактів [2].

Протилежність примусу - переконання. У відомому сенсі, воно теж є примус, таке, якому вже ніщо не може протистояти. Переконання теж знімає покриви, за якими людина могла б сховатися від сили чужого слова. Але воно робить його покірність добровільною та свідомою: «Твої доводи мене підкорили». Однак переконання, як і примус, у свою чергу можна розділити на два види: переконання донауковими аргументами, в тому числі посиленнями на земні і неземні авторитети, і переконання засобами науки - фактами, піддають перевірці логікою.

Перший шлях переконання майже неподільно панував в стародавньої та середньовічної історії. Колосальної сили зброя в його розпорядженні - письмова мова, писемність. Її психологічна відмінність у тому, що на неї не можна відповісти - вона одностороння. З джерелом цієї промови неможливо сперечатися, бо це або цар або предок, який залишив нащадкам висічені написи, або богом натхненний пророк або сам бог, або автор, що перевершив інших у тих чи інших знаннях і щезнув за завісою папірису, пергаменту, шовку, паперу. Дуже довгі століття для неписьменних письменна були

тотожні абсолютно незаперечній і вічній істині, та й серед грамотних мало хто наважувався протиставляти їх один одному. Але письмова мова чим далі, тим більше розвивала сам апарат мислення: вона привела до справжньої граматизації мови, до кодифікації правил мови та лексики. Письмова мова, що служила для придушення всякого сумніву в слові, всякого непослуху йому, зрештою сприяла розвитку критики, перевірки, спростування, народження вищої форми переконання - переконання об'єктивної істинністю[2].

На думку О.Р. Лурія у психології давно склалося переконання, що операція підведення під певну категорію, інакше кажучи - операція логічного узагальнення та утворення поняття, є не тільки основним логічним процесом, але й повинна розумітися як основна форма роботи свідомості; на думку багатьох авторів - психологів і логіків, вона одночасно існує у всіх людей, незалежно від навколишніх умов [1].

Проте у набагато більшій мірі прийнятною є думка, що абстракція і узагальнення, утворення абстрактних понять і віднесення предмета до певної категорії є продуктом історичного розвитку і що вони займають певне місце в пізнавальній діяльності лише на певних етапах історичного розвитку, коли з опануванням письмовою мовою і розвитком культури провідна роль практичної діяльності поступається місцем новим формам теоретичної діяльності і коли подібні операції набувають свій сенс.

Природно, що в умовах більш простих соціально-економічних укладів (наприклад, давньоруське суспільство) психологічна структура мислення могла носити характер, що значно відрізняється від тих форм, які виникають на більш розвинених щаблях загальнодержавного життя. Структура свідомості неминуче повинна носити відбиток тієї наочно-практичної діяльності, яка займає в описуваному укладі провідне місце. Люди, що жили в умовах цих укладів, володіли багатою мовою; у них був багатющий фольклор, і природньо, що потенційно їм були доступні всі основні форми узагальненого мислення, тісно пов'язані з розвинутою мовою. Однак можна стверджувати, що переважання наочно-дієвих, конкретних форм практики створювало у них повагу до інших форм розумових операцій, що відрізнялися від операцій теоретичного мислення, і що ставлення до теоретичних, вербально-логічних операцій було у них зовсім інше, ніж це має місце при більш розвинених укладах. Отже, логічні операції з відносинами типу «рід - вид», порівняння предметів за логічними ознаками і узагальнення їх у відомі логічні категорії зовсім не є універсальними операціями, які займають провідне місце в пізнавальній діяльності людей, що стоять на різних рівнях суспільно-історичного і культурного розвитку. Пізнавальні процеси людей, що живуть в умовах менш складних соціально-історичних укладів, включаються в іншу діяльність і будуються істотно інакше, ніж пізнавальні процеси, відомі нам по нашому власному досвіду. Ці відмінності зовсім не вичерпуються відмінностями у змісті пізнавальних процесів і в колі уявлень, вони глибоко відрізняються за своїм характером, за структурою пізнавальних процесів; провідне місце в них займають не абстрактні вербально-логічні, а

конкретні наочно-практичні операції, і саме вони кладуться в основу відбору істотних зв'язків між предметами. Не абстрактне значення слова, а конкретні практичні зв'язки, що відтворюються в досвіді суб'єкта, грають тут направляючу роль, не абстрактне мислення визначає хід спогадів, а наочно-дієві спогади визначають хід мислення [1].

Зміна психологічної будови основних пізнавальних процесів - узагальнення і утворення «понять» - в умовах різних соціально-економічних укладів являється чи не найяскравішим прикладом історичної природи психічної діяльності людини. Той факт, що основний процес пізнання - освіта має в умовах різних історичних укладів різну будову, визначає і глибокі відмінності в інших пізнавальних процесах, в першу чергу в операціях виводу і узагальнення.

Багато філософів, так само як і психологи, ніколи не сумнівались в тому, що операції силогізму і силогістичного мислення носять універсальний характер і психологічно однакові на всіх етапах історичного розвитку[1]. Це положення спростовано О.Р.Лурією, який показав, що психологічні прийоми чи засоби мислення істотно змінюються на послідовних рівнях соціально-історичного розвитку. Вчений підтвердив, що наявність двох перших частин силогізму (великої і малої посилок) є необхідною і достатньою умовою для появи «логічного почуття» незавершеності судження і для операції логічного висновку - але лише на тому етапі історичного розвитку, коли утворення понять становить особливу форму діяльності і коли вона полягає у відволіканні істотної ознаки, в логічному віднесення предмета до відповідної категорії, інакше кажучи, коли розумові процеси вдосконалюються в вербально-логічному плані. Однак наявність двох перших частин силогізму зовсім недостатньо для появи «логічного почуття неповноти судження» і для автоматичного виконання операції логічного висновку на тих етапах, коли мислення носить практичний, наочно-дієвий характер [1].

Пред'явлення двох перших посилок випробуваним в умовах більш простих соціально-економічних укладів, зовсім не веде до автоматичного логічного висновку. О.Р.Лурія пропонував жителям віддалених кишлаків Середньої Азії два види незакінчених силогізмів: зміст одних було взято з конкретної діяльності цих випробовуваних, зміст інших не мав знайомого практичного змісту. Якби логічне співвідношення великої і малої посилок завжди відіграло для випробовуваних вирішальну роль в операціях судження і було б достатнім, щоб зробити відповідний логічний висновок, в обох випадках піддослідні робили б потрібний висновок з силлогізмом однаково легко. Якщо ж провідну роль в операціях умовиводу відіграють не вербально-логічні відносини, а безпосередній практичний досвід, висновок з перших силогізмів робився б упевнено, в той час як висновок з другої групи силлогізмів ставав б неможливим [1].

Факти, отримані в цьому дослідженні, цілком підтверджують останнє припущення. Вирішення першого типу силогізмів не викликало у наших випробовуваних помітних труднощів. Вони говорили: «Ну, звичайно, якщо в

кишляку N тепло і волого, то там бавовна обов'язково росте, повинна, звичайно, якщо там близько гір немає ...» - і додавали: «Так воно і є, я сам це знаю». Характерний додаток - «сам це знаю» розкриває психологічну природу виводу, показує, що якщо відношення великої і малої посилок силлогізму і грає деяку роль в умовиводі, то основна роль все ж таки залишається за власним практичним досвідом суб'єкта, і що в даному випадку ми маємо не стільки операцію виведення з силлогізму, скільки висновок з власного практичного досвіду. Випробовувані, які легко робили потрібні висновки з посилок, включених в їх безпосередню практику, відмовлялися робити логічні висновки з посилок, відірваних від їх прямого практичного досвіду. Відмова від того, щоб прийняти систему логічних посилок і зробити з них висновок, думка про те, що робити логічні висновки, не маючи власного досвіду, значить «брехати», - все це було типовим для переважної числа тієї групи піддослідних, пізнавальні процеси яких визначалися в незмірно більшою мірою особистим практичним досвідом, ніж системою словесно-логічних зв'язків. Наведені факти показують, що операції логічного висновку з посилок із соціально-психологічної точки зору зовсім не мають універсального значення. На ранніх стадіях соціально-економічних укладів домінуючу роль в пізнавальних процесах відіграє особистий практичний досвід, довіри до логічних посилок і системи вербально-логічних відносин ще не виникає, і операції логічного висновку із передумов ще не набувають того значення для отримання нових знань, які вони мають в умовах більш розвинених соціально-економічних формаціях, тобто в умовах, коли розвиваються і отримують масове поширення теоретичні форми діяльності [1].

Відповідно, можна зробити висновок, що наші предки-праукраїнці відтворювали в предметах своєї діяльності, в артефактах, що дійшли до нас через тисячоліття тільки явища свого реального життя, баченого ними на власні очі, вони не вміли «брехати», які і жителі віддалених кишляків Середньої Азії. Історичне походження словесно-логічних узагальнень є, таким чином, суттєвим фактом історичної психології пізнавальних процесів людини.

Представники класичної психології, ніколи не сумнівалися в тому, що зорове сприйняття людини (сприйняття кольору і геометричної форми) є процесом, в основі якого лежать чіткі фізіологічні (або навіть фізичні) закони, і що воно має виразний природний характер. Думка про те, що сприйняття кольору чи форми, зокрема оптичні ілюзії, можуть формуватися в процесі історії, що основні закони зорового сприйняття можуть мати суспільно-історичний характер, була зовсім чужа психології ХХ століття і стала з'являтися тільки в окремих дослідженнях останнього десятиліття. Однак уважний розгляд цього розділу психології дає багато підстав для припущення, що навіть відносно прості форми зорового сприйняття є продуктом суспільно-історичного розвитку і що основні закони сприйняття кольору і форми, а також зорових ілюзій не залишаються однаковими в умовах різних соціально-економічних укладів і на різних етапах розвитку

культури. Для сучасної психологічної науки процеси сприйняття кольору чи форми не є тими елементарними явищами, з яких, як з цеглинок, можуть бути побудовані більш складні пізнавальні процеси; скоріше навпаки - сприйняття кольору і форми саме входить до складу складної пізнавальної діяльності і, отже, багато в чому залежить від її будови. Найбільш істотним був, однак, той факт, що і безпосереднє сприйняття геометричних фігур набувало в цих умовах своєрідних рис. Психологи добре знають, що незакінчені фігури (незакінчений трикутник, незакінчене коло) сприймаються звичайно як відповідні геометричні форми (трикутник, коло) і що «процес закінчення геометричної фігури до цілого» розглядався представниками гештальтпсихології як природний процес, що відбувається по універсальним фізіологічним (або навіть фізичним) законам [1].

О.Р.Лурія в дослідженнях, проведених з людьми, що живуть в умовах простих соціально-економічних укладів, зробив дещо інші висновки. Піддослідні сприймали незакінчене коло як «браслет», незакінчений трикутник - як «мірку для керосину», незакінчений квадрат - як «ящик без кришки» і відповідно цього ніколи не відносили ці фігури в одну і ту ж групу з закінченими геометричними формами. Процес закінчення фігур до цілого, який розглядався як природний фізіологічний процес і позначався спеціальним терміном «ампліфікація», таким чином, опинявся тільки на певному історичному рівні \neg нерозвиненості «геометричної свідомості» [1].

Відповідно, графічна подача ідеї творення, одного з центральних символів зорового естетичного ідеалу в українській традиційній культурі, представленого у вигляді єдиних уніфікованих композиційних елементів, своєрідних алгоритмів творення „безкінечника”, у грецькій термінології – „меандра” – відомого сакрального символу циклічності й безкінечності Всесвіту свідчить про певний, високий рівень розвитку давнього українського суспільства [7].

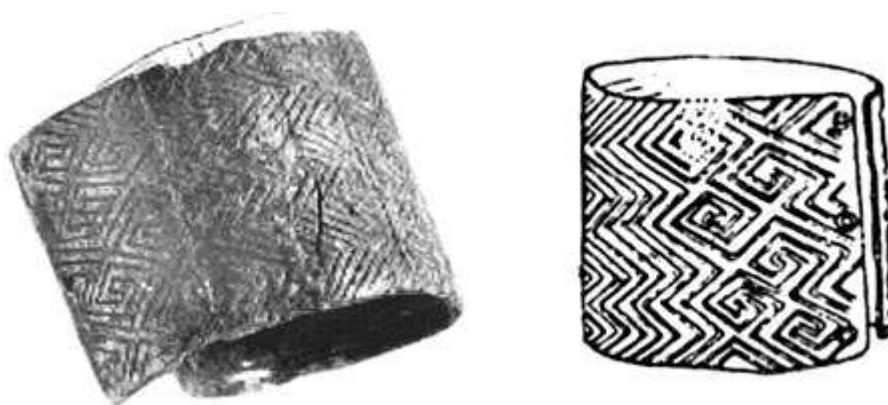

Рис. 1. Фото Мізинського браслету з бивня мамонта і малюнок з нього для чіткішої передачі змісту

Отже, думка про те, що основні процеси психічного життя людини носять універсальний, незмінний, позаісторичний характер і тому повинні

розглядатися або як категорії духу, або як природні функції мозку, незалежні від суспільно-історичних умов, три найближчому розгляді виявляється помилковою. Психічні процеси, і в першу чергу вищі специфічно людські форми психічної діяльності, такі, як довільна увага, активна пам'ять, абстрактне мислення, за своїм походженням повинні розумітися як соціальні процеси, що формуються в умовах спілкування дитини з дорослими, в умовах засвоєння загальнолюдського досвіду. Вони є суспільно-історичними за своїм походженням, опосередкованими за своєю будовою і свідомими, довільно-керованими за способом свого функціонування. Розгляд розвитку цих процесів в онтогенезі показує, що, виникнувши як складні, що спираються на зовнішні впливи і розгорнуті форми діяльності, вони поступово згортаються, скорочуються і набувають той характер внутрішніх «розумових» дій, які тільки здаються нам первинними і безпосередніми, а насправді є продуктом тривалого історичного розвитку. Дані психологічних досліджень показують, що в міру розвитку та засвоєння соціально-історичних кодів мови психічні процеси змінюють не тільки свою психологічну структуру, але й свою природу, їх мінливість втрачає свій безпосередній зв'язок з генотипом і починає визначатися складними зовнішніми факторами. Дані дослідження показали також, що в процесі онтогенетичного розвитку суттєво змінюється також і початкове відношення між психологічними процесами. На ранніх щаблях безпосереднє сприйняття і пам'ять визначали перебіг мислення, на пізніших ж щаблях з розвитком вербально-логічних процесів сформовані на їх основі процеси мислення починають визначати форми сприйняття і пам'яті.

Положення про історичний характер психологічних процесів не обмежується лише фактами онтогенетичного розвитку. Воно підтверджується і дослідженнями тих змін, які зазнають психічні процеси при переході від одного ступеня суспільного розвитку до іншого. Ці факти показують, що розвиток психічних процесів у суспільній історії зовсім не зводиться тільки до отримання нового досвіду і до збагачення кола уявлень. Виникнення нових форм практичної діяльності, перехід від наочно-дієвих видів практики до складних форм теоретичної діяльності, що є одним з важливих аспектів історичного розвитку, призводить до корінної перебудови основних психічних процесів, до радикальної зміни їх психологічної будови, до появи нових видів психічної діяльності, які до цього не мали місця. Факти, отримані в спеціальних дослідженнях, показали, що навіть такі процеси, як утворення понять, логічний висновок і умовивід, не повинні розумітися як позаісторичні категорії психології, вони формуються в конкретних суспільно-історичних умовах і мають принципово різну структуру в умовах домінування різних форм діяльності. Історичне формування психічних процесів не вичерпується лише найбільш складними формами пізнавальних процесів, але може бути простежено і при аналізі простих видів психічних процесів, які класичною психологією зазвичай розглядалися як природні.

Список використаних джерел

1. Лурия А.Р. Психология как историческая наука // История и психология. Сборник статей. Под ред. Б.Ф. Поршнева и Л.И. Анцыферовой. – М.- Наука. – 1971. С.36 - 63.
2. Поршнев Б. Ф. Контрсуггестия и история // История и психология. Сборник статей. Под ред. Л. И. Анцыферовой и Б. Ф. Поршнева — М.: Наука, 1971. С.7 – 36.
3. Макаров А.И. Традиция против истории в философии современного европейского традиционализма // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 6. М., 2001, С. 275-283
4. Генон Р. Реформа современного сознания // Символы священной науки. М..1997.С.33.
5. Эвола Ю. Оседлать тигра // Элементы. Евразийское обозрение. – 1993. - №3.
6. Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии. – М.- Рефл-бук, - 1996. С. 23 – 32. – 288 с.
7. Куевда В. Етнопсихологічні джерела історичної пам'яті у контексті формування національної свідомості / Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. В.М.Литвина та М.М.Слюсаревського. – К.: Інф.-вид. Центр Тов-ва „Знання” України, 2001. –Вип. 3. – 344 с.